

Spis treści

Od Autorów / 9

Pęknięcie Wschód–Zachód w świetle
historii idei / 19

*Rozważanie Szafirowa i prospekcja
metamorphosis* / 75

Od imperium do geopolityki: rosyjskie
geopolityczne racjonalizacje Rosji / 123

Bibliografia / 191

Summary / 203

Резюме / 211

Indeks osób / 221

O Autorach / 229

Od Autorów

Niniejsza książka jest zbiorem studiów napisanych w ramach projektu badawczego, którego koncepcja powstała wśród badaczy zrzeszonych niegdyś w Zakładzie Porównawczych Badań Postsowieckich Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk*. Pomysłodawczynią tego projektu była Jadwiga Staniszkis. Jego idea została podjęta przez trzech innych członków zakładu: Włodzimierza Marciniaka (kierownika projektu), Joannę Matyszewską oraz Konrada Świdra (koordynacja naukowa). Badania te stanowią kolejną w nauce polskiej próbę wyjaśnienia, czym jest Rosja w kontekście rozwoju myśli religijnej i politycznej. Jednak w tym przypadku zespół badawczy, chcąc zaproponować niestandardową percepcję problematyki, jako zasadnicze pole odniesienia wprowadził kategorię sekularyzacji myślenia politycznego,

* Niniejsza publikacja powstała jako wynik badań prowadzonych w ramach projektu badawczego pt. „Sekularyzacja myślenia politycznego w Rosji. Przejście od religijnej koncepcji 'właściwego istnienia' do koncepcji imperium i geopolityki”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, na podstawie umowy UMO-2013/11/B/HS1/04144, i realizowanego w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

czyli przejścia od idei religijnych do filozofii politycznej i ideologii. Niemal uniwersalne w ramach przedmiotu (rosjoznawstwa) zagadnienie – czym jest Rosja – od wieków stanowi wyzwanie dla historyków, historiozofów, filozofów, a współcześnie także politologów, socjologów i geopolityków z różnych krajów, w tym i z samej Rosji. Autorzy wyszli z założenia, iż Rosja nie jest osobnym, wyjątkowym (ekskluzywnym) bytem ideowym, społeczno-politycznym, kulturowym czy też cywilizacyjnym, istniejącym obok Europy (jako dziedzictwa cywilizacji łacińskiej) i stojącym *a priori* w opozycji do Starego Kontynentu, a stanowi raczej europejską peryferię, ukształtowaną ideowo w swojej genezie historycznej przez bizantyjskie prawosławie – z całą jego odmiennością od chrześcijaństwa zachodniego (rzymskiego). Rosja funkcjonowała jako osobliwe i niekiedy „krzywe” zwierciadło dla procesów zachodzących w europejskim centrum (np. wielowiekowa sekularyzacja), na swój sposób reagując na europejską modernizację (kształtowanie się świeckich państw). Rosja z kolei miała także swoją peryferię – Azję, wraz ze swoim dziedzictwem mongolsko-tatarskim, w którego składzie pierwotnie sama funkcjonowała jako peryferia, a w epoce nowożytnej usiłowała zracjonalizować ten aspekt. Przed podobnymi problemami, zmaganiem i dylematami stał, szczególnie w sferze ideologicznej, Związek Radziecki, a obecnie – na poziomie dyskursu geopolitycznego – stoi Federacja Rosyjska.

Zasadniczy obszar badawczy obejmuje znaczny okres w rozwoju myśli religijnej i politycznej, ale przede wszystkim koncentruje się na wybranych wątkach (przejście od idei religijnych do filozofii politycznej i ideologii), wybranym obszarze geograficznym (Moskwa i Rosja) oraz pojęciach węzłowych (ideologia, ciągłość historyczna,

imperium, modernizacja, geopolityka, podmiot polityczny, władza). Obszerny chronologicznie okres został spięty klamrą merytoryczno-problemową. W badaniu zrekonceptualizowano (zredefiniowano) „paradygmat rosyjskości”, czyli aspekty trwałe w różnych fazach historii Rosji. Znaleziono go na metapoziomie – w stałym, powtarzającym się mechanizmie selekcji i interpretacji zapożyczeń z Zachodu, czyniącym z Rosji, przynajmniej od czasu reform Piotra I, czystą potencjalność oraz determinującym (na najwyższym poziomie uogólnienia) cywilizacyjną inwersję podziału na Wschód i Zachód.

W książce zachodni nominalizm został przeciwstawiony konstruktowi, który określono mianem nominalizmu bizantyjskiego – czyli ontologii hipostazy (z „właściwym istnieniem”, które trzeba dopiero „wydobyć”) oraz gnostycyzmu (czyli – założeniem, iż wiedza dotycząca tej ontologii daje tytuł do władzy). Funkcjonowanie w Rosji zapożyczeń z reformacji stanowi przykład działania owego mechanizmu selekcji i interpretacji zachodnich nurtów ideowych. Ukazano zjawisko wydobywania na gruncie rosyjskim z doktryny predestynacji wiedzy o braku związków przyczynowych w czasie (i jego pełnej elastyczności), a z tomistycznej ontologii – woli jako elementu wydobywania „właściwego istnienia”. Stworzyło to „genotyp rewolucyjności” obecny w Rosji aż do czasów współczesnych. Zwrócono uwagę na szczególne relacje między Rosją a Niemcami, które z tej perspektywy łączą się z rozpoznaniem w Rosji intelektualnego pokrewieństwa z Niemcami ze względu na wpływ nominalizmu bizantyjskiego na te ostatnie (i *via* Akademia Mohylańska – na Rosję) oraz łątwiejszą z tego tytułu akceptację w Rosji zapożyczeń z Niemiec – aż do marksizmu z jego hipostazą bytu w sobie i bytu dla siebie.

Podjęto także próbę udowodnienia tezy, że cykliczna percepcja czasu historycznego otwierała perspektywę redukcji napięć religijnych w moskiewskim prawosławiu poprzez przyjęcie koncepcji „właściwego istnienia”. Wykazano, że rozpoczęty w XIII–XIV wieku spór na temat tego, czym w sferze władzy jest „właściwe istnienie” – instytucjami pozwalającymi budować relacje oraz manipulować nimi, czy też kapitałem intelektualnym, aktualizowanym w przebiegu procesu historycznego, do czasów obecnych decyduje o odmienności paradygmatów i praktyk władzy. Dokonano rekonstrukcji tej debaty w kategoriach antropologii władzy, wydobywając dwa ważne momenty – problem podmiotu politycznego oraz problem wielości form politycznych, z podkreśleniem odmienności „porządku logicznego” i „porządku naturalnego” w różnych kręgach kulturowych.

Odmienny sposób rozwiązywania napięć religijnych (rozłamów wyznaniowych) w Europie Zachodniej i w Europie Wschodniej doprowadził do powstania odmiennych paradygmatów i praktyk władzy. Odwołanie się do koncepcji władzy Michela Foucaulta pozwoliło na pokazanie roli i znaczenia takich zjawisk jak „prowadzenie” i „bunt na tle prowadzenia” (np. reformy patriarchy Nikona) w procesie przechodzenia w Moskwie od władzy pastoralnej do władzy suwerennej, co porównywalne jest z wydarzeniami europejskimi (np. wojna trzydziestoletnia, rewolucje w Anglii oraz Holandii), także w kontekście wpływu myśli protestanckiej na sekularyzację myślenia politycznego w Rosji. W książce wstępnie opisano sieci (*networks*) przenikania myśli protestanckiej do Rosji wprost z Holandii i Niemiec oraz pośrednio poprzez środowiska prawosławne – Konstantynopol i Kijów, jak też myśli katolickiej (unickiej). Proces przechodzenia

od władzy pastoralnej do władzy suwerennej został omówiony na przykładzie polityki pierwszych Romanowów wynikającej z długotrwałego kryzysu legitymizacji władzy monarszej, powszechnej praktyki wypowiedania posłuszeństwa (smuta, samozwaństwo). Procesy te przebiegały w Rosji w kontekście rewolucji i wojen konfesyjnych w Europie oraz konfliktów politycznych w basenie Morza Bałtyckiego i wojen Moskwy z Rzeczpospolitą i ze Szwecją. Powstanie władzy suwerennej w Rosji związane jest zatem z nowym typem racjonalności, reprezentowanej przez takie pojęcia jak równowaga sił, system równowagi sił, *obligatio*, dobre rządzenie oraz policja (instytucjonalizacja władzy policyjnej jako samodzielnego podmiotu politycznego). Transformację, jaka dokonała się w Rosji u progu epoki absolutyzmu oświeconego (trendu europejskiego, w który Rosja starała się wkomponować) – za panowania Piotra I, bardziej wypada określić mianem metamorfozy (przeobrażenia) niż rewolucji, gdyż zmianie ulegały mechanizmy i formy legitymizacji władzy, lecz nie jej konserwatywna istota oraz wybitnie autokratyczny, tradycyjny dla tego kraju charakter. Rosja przeszła gruntowny proces modernizacji, jednak jego dalszy kierunek w sytuacji nie zrównoważonego wnikania reform piotrowych w tkankę społeczną pozostawał kwestią szeroko otwartą. Zastosowanie w opisie powyższych zjawisk metod rosyjskiej szkoły semiotyki kultury (np. Szkoła Tartusko-Moskiewska) pozwoliło na zinterpretowanie debat religijno-politycznych jako tekstów kultury odniesionych do innych systemów znakowych (np. charyzmat władzy). Problem ten jednak wymaga dalszego rozwinięcia poprzez zbadanie sieci zapożyczeń kulturowych na osi Zachód–Wschód w okresie powstawania państwa moskiewskiego. Badanie potwierdziło tezę, że rozwój rosyjskiego myślenia

politycznego w wiekach XIX i XX (imperium, komunizm, geopolityka) stanowi pośredni rezultat rozłamu kulturowego w XVII wieku (*raskoł*), a następnie sekularyzacji idei i sporów religijnych.

W książce starano się wykazać, że współczesną próbą sekularyzacji myślenia politycznego w Rosji (nacechowanego i uwarunkowanego tradycjonalizmem imperialnym) jest geopolityka. W epoce postmodernizmu eksplikacje geopolityczne są przejawem tradycyjnego modelu rosyjskiej „doganiającej modernizacji”, dostarczając nowych (dostosowanych do współczesności) pojęć, za pomocą których w Rosji próbuje się zracjonalizować dyskurs postimperialny lub neoimperialny. Ponadto uzasadniono tezę, że po upadku komunizmu geopolityka stała się w Rosji nowym światopoglądem powszechnym, aspirującym do miana nowej idei lub ideologii powszechnej (kompleksowo wyjaśniającej otaczający świat), wypełniającej próżnię i pustkę ideologiczną po zbankrutowanej ideologii komunistycznej. Wykazano, że geopolityka rosyjska na poziomie formułowania myśli stanowi strategię i praktykę dyskursywną, będącą reakcją na rozpad Związku Radzieckiego i wywołany nim głęboki kryzys tożsamości w społeczeństwie rosyjskim.

Geopolityce – najpóźniejszemu istotnemu składnikowi rosyjskiej sekularyzacji – w Rosji nadawano rosjo-centriczny charakter, podnosząc aspekty mesjanistyczne i prometejskie, mimo iż geopolityka jako taka jest konceptualizacją zachodnią. Geopolityka rosyjska stawiała się postmodernistyczną metodą neutralizacji i racjonalizacji postimperialnej traumy (po rozpadzie Związku Radzieckiego). Ustanawiała jakby mistyczną łączność pomiędzy kolejnymi imperialnymi wcieleniami Rosji, nadając tym samym rosyjskiej historii ciągłość, któ-

ra często w okresach wielkich przełomów historycznych zrywano i kwestionowano. Geopolityka usuwała z umysłów rosyjskich traumatyczne poczucie tożsamościowego wyjałowienia i wykluczenia związanych z dezintegracją ZSRR i wynikającą z rozpadu imperium sowieckiego degradacją pozycji Moskwy w systemie międzynarodowym. Stanowiła próbę lub też metodę eksplikacji i racjonalizacji Rosji w warunkach postimperialnych, wyposażając rosyjskie przeznaczenie w nowe zestawy mitów i misji historycznych. W książce postawiono tezę, że współczesny rosyjski determinizm geopolityczny podobnie jak w przeszłości tradycyjne doktryny uniwersalistyczno-imperialne jest próbą przewycięzenia przez Rosję jej peryferyjności – nie tylko geograficznej, ale też cywilizacyjnej. Wpływ geopolityki na rosyjską klasę polityczną można uznać za znaczący, jednak czynniki bezpośrednio kreujące politykę państwa (administracja kremlowska) mają do geopolityki stosunek pragmatyczny, traktując ją jako element kultury symbolicznej będący instrumentem politycznej i patriotycznej mobilizacji społeczeństwa. Opisano ewolucję imperializmu rosyjskiego – w formie zarówno krytycznego podążania geopolitycznym tropem poprzez rosyjską historię, historiografię (wizję historyczną), historiozofię oraz myśl polityczną, pozwalającego uchwycić źródła i archetypy rosyjskiego myślenia geopolitycznego, jak i krytycznego ukazania ewolucji tego myślenia – od tradycyjnej koncepcji imperium do (post)imperialnego dyskursu zdeteminowanego geopolitycznie (geopolitycznej interpretacji imperium). Geopolityka rosyjska, choć sekularyzuje i redefiniuje cały „dorobek ideologiczny” Rosji, to jednak sama często ujawnia tendencje do absolutyzacji i sakralizacji (desekularyzacji) obiektów i zjawisk, do których się odnosi. Nie udało się jednak udzielić jednoznacznej

odpowiedzi na pytanie, czy geopolityka rzeczywiście jest formą sekularyzacji myślenia politycznego w Rosji, czy też może dąży tylko do nowej systematyzacji lub metasyn-tezy rosyjskiego dziedzictwa historycznego i cywilizacyjnego, dostosowanej do współczesności (modernizacja na poziomie formy). Badanie wykazało raczej ambiwalencję w tej kwestii – że geopolityka zarówno sekularyzuje ujęcia tradycyjalistyczne w rosyjskiej myśli politycznej, jak i de-sekularyzuje je na wyższym poziomie, tj. w ramach post-modernistycznego dyskursu postimperialnego lub neoimperialnego.

Autorzy książki starali się uniknąć częstych w studiach nad Rosją i nad sekularyzacją ujęć stereotypowych, koncentrujących się wyłącznie na powierzchownych, czyli zewnętrznych przejawach określonych procesów, zjawisk i wydarzeń historycznych. Wyniki osiągnięte w toku badań pozwalają na inne spojrzenie na problematykę rosyjską, na kwestie fenomenu Rosji – jako państwa, imperium i systemu politycznego, wskazując nowe propozycje lub kierunki ujęciowo-modelowe w badaniach nad Rosją. Zaproponowany postulat epistemologii historycznej umożliwił ujawnienie predyspozycji epistemologicznych (np. cykliczny sposób rozumienia czasu), wpływających na proces „uczenia” się w Moskwie, a następnie w Rosji nowych systemów pojęciowych (religii, władzy suwerennej, imperium) i silnie uwarunkowanych doświadczeniem historycznym „błędów systemowych”. Przyczynić się to może do stworzenia produktywnego pola analitycznego polityki rosyjskiej (wewnętrznej i zagranicznej), co jest ważne ze względu na dominację w dyskursie publicznym podejść opartych na wielu ogólnikowych, powierzchownych stereotypach (np. bizantyzm, predyspozycja imperialna).

Najbardziej znaczącym wkładem niniejszego badania do studiów nad Rosją i zagadnieniem rosyjskiej sekularyzacji wydaje się wykazanie, że historia Moskwy/Rosji od końca XV wieku nie toczyła się w oderwaniu od dziejów Europy, ale w znacznym stopniu toczyła się równoległe do nich, odtwarzając na gruncie rosyjskiej specyfiki przeobrażenia, jakim w okresie nowożytności podlegał Stary Kontynent. Rosja jako daleka europejska peryferia w szczególności sposób podlegała przemianom zachodzącym w Europie, wyznaczającym kierunki (choć nie rezultaty) rosyjskiej modernizacji – rzucającym na Rosję „modernizacyjny cień”. Dlatego też ustawienie europejskiego układu odniesienia jako swoistej osi rosyjskiej historii jest perspektywicznym polem badawczym (propozycją badawczą). Pole to pozwala na unikanie upraszczających podejść i redukcjonistycznych wniosków, skoncentrowanych m.in. na opisie odmienności cywilizacyjnej Rosji jako świata odrębnego, niepodlegającego ujęciom komparatystycznym, i często skupiających się na zewnętrznych oznakach rosyjskiego imperializmu jako głównych nośnikach sensu rosyjskiej historii i jej interpretacji. Takie ujęcie, w świetle wyników badań przeprowadzonych w ramach niniejszego projektu, wydaje się niewystarczające. Uzyskane wyniki potwierdzają, jednak, że otwarte podejście komparatystyczne jest najbardziej optymalnym i produktywnym typem analizy przedstawionej problematyki.

Na książkę składają się trzy studia: *Pęknięcie Wschód–Zachód w świetle historii idei* (Jadwiga Staniszkis), *Rozważanie Szafirowa i prospekcja metamorphosis* (Włodzimierz Marciniak) oraz *Od imperium do geopolityki: rosyjskie geopolityczne racjonalizacje Rosji* (Konrad Świder).